

Het waargebeurde verhaal van een
Joods gezin dat dankzij Circus Staniewski
ontsnapte aan de nazi's

HET CIRCUS VAN DE VRIJHEID

SUE SMETHURST

SUE SMETHURST

HET
CIRCUS VAN
DE VRIJHEID

De Fontein

PROLOOG

‘Daar komt de prinses, altijd klaar voor het bal,’ zei de verpleegkundige liefdevol tegen de grootmoeder van mijn man toen we haar passeerden in de gang van het Joodse bejaardenhuis Montefiore.

Mindla Horowitz. De prinses van Montefiore. Haar haar altijd perfect in model. Haar lippen altijd in een mooie rode boog – Elizabeth Arden had het niet beter kunnen doen. Victory Red was haar lievelingskleur.

We liepen de eetzaal binnen waar mijn man al zat te wachten. ‘Je wordt een beetje vadsig,’ plaagde ze terwijl ze met haar manicuurde vinger in zijn buik prikte. ‘Kijk naar mij, nog steeds *pchachtig!*’ Ze draaide zich rond om bewonderd te worden en de diamanten speld schitterde in haar haar.

Mijn man en ik graptten vaak dat ze tot haar laatste snik ijdel zou blijven, zelfs als ze allang doof en blind zou zijn.

Het was eigenlijk geen ijdelheid. Het was waardigheid, een van de essentieelste eigenschappen van de mens, waar ze zich uit alle macht aan bleef vasthouden. Alsof ze tegen de wereld wilde zeggen: ‘Jullie hebben me alles afgenomen, maar mijn trots krijgen jullie niet.’

Pas jaren nadat ik lid van de familie Horowitz was geworden, kreeg ik iets over Mindla’s verleden te horen. Mijn man Ralph gebruikte als grap vaak de Jiddische scheldwoorden van zijn grootmoeder Nanna – wat haar papegaai tot onze hilariteit ook

deed – of kwam met een mop die zijn overleden grootvader Pop vertelde toen hij klein was.

Op een dag zei hij tegen mij: ‘Ik heb je hun verhaal toch verteld?’
Nee dus.

Hij gaf me een uitgekledede versie, waarin hij herinneringen ophaalde aan Pop die zijn adorerende kleinzoons voor het slapengaan verhaaltjes vertelde over prachtige circussen en kleurrijke clowns. En over de nazi’s, die hen allemaal probeerden te vermoorden. Hij beschreef hoe hij zijn beeldschone bruid uit een Russische gevangenis had bevrijd en de halve wereld was overgestoken om uiteindelijk lang en gelukkig te kunnen leven. Maar het was allesbehalve een sprookje.

Mijn journalistenhart ging sneller kloppen en ik vuurde een miljoen vragen op mijn man af. Ik wilde graag het hele verhaal horen. Maar Pop was inmiddels allang overleden, en de familie dacht: Nanna heeft het er nooit over, dus we gaan haar ook niets vragen. Anders raakt ze overstuur. Dat snapte ik wel. Ik wilde zeker niet dat ze de verschrikkelijke dingen die ik had gehoord zou herbeleven.

Maar toen Mindla steeds ouder werd en het duidelijk was dat onze tijd samen er bijna op zat, voelde ik de behoefte om alles te willen weten alleen maar toenemen. Het was in het belang van onze familie, mijn man en onze kinderen om te weten waar ze vandaan kwamen, om te begrijpen wat hun grootouders en met name hun overgrootouders hadden moeten doorstaan en hoe het mogelijk was dat ze aan de Duitsers waren ontsnapt en naar Australië hadden kunnen vluchten.

Die gesprekken moesten worden gevoerd, ook al zouden ze Nanna misschien van streek maken.

Als we op bezoek gingen in het bejaardenhuis wisten we dat we Nanna geen plezier deden met taart of andere zoetigheid, want ze

wilde ‘haar figuur behouden’. Maar ze was wel dol op cosmetica, hoe kleurrijker hoe beter, en ze vond het heerlijk om tijdens het lakken van haar nagels met je te kletsen.

Dus bewapende ik mezelf op een frisse herfstochtend met een voorraadje hippe nagellak, een paar notitieboekjes, een recorder en een roestig blik met zwart-witfoto’s dat ze haar schoondochter Meg (mijn schoonmoeder) in bewaring had gegeven. Zo begonnen mijn wekelijkse gesprekken met Mindla.

Een voor een namen we de oude foto’s door.

‘Wie is dat, Nanna?’ vroeg ik dan, ‘en waar is deze foto gemaakt?’ Ik probeerde mijn vragen zo voorzichtig mogelijk te formuleren om te voorkomen dat ze van streek zou raken.

‘Vhaaram vhil je dat vheten?’ zei ze dan met haar zware Poolse accent, terwijl ze vakkundig de magenta lak over haar nagels streek.

In het begin was ze meer geïnteresseerd in de prestaties van haar geliefde footballclub Collingwood en in het leven van haar achterkleinkinderen, maar gaandeweg werd ik er steeds beter in om het gesprek te sturen en de verschillende facetten van haar leven uit te pluizen.

Zo ging het door, week na week, maand na maand. Elk bezoek volgde hetzelfde stramien.

Als de nagels droog waren liepen we voor de lunch naar de eetzaal, waarbij we elke keer behendig de lange rij looprekken wisten te vermijden.

Altijd kwamen er vier of vijf oude dames bij ons aan tafel zitten – Mindla hield van publiek – en op het moment dat mijn notitieboekje tevoorschijn kwam begon het ritueel.

‘Váát vhil jij vheten?’ vroeg ze steeds opnieuw. ‘Zo bijzonder is mijn verhaal niet.’

‘En zij dan? En zij, en zij?’ vroeg ze, terwijl ze met haar gekleur-

de vingertop naar de aandoenlijke, verweerde gezichten rond de tafel wees. ‘We zijn allemaal hetzelfde.’

Maar op een dag viel het kwartje. Hoewel het verleden overduidelijk pijnlijk was, beleefde Mindla haar trauma’s niet opnieuw door erover te praten. Ze vond haar verhaal gewoon niet zo bijzonder, omdat zoveel anderen om haar heen net zulke verschrikkelijke verhalen over hun ontsnapping aan de nazi’s hadden. Over verloren geliefden of nooit meer teruggevonden familieleden. Over lichamen vol luizen en hongersnood. Over de stank van de oorlog en de dood. Zoveel dood. Zoveel verdriet.

Veel van deze dierbare oude mannen en vrouwen met wie Nanna haar laatste levensjaren doorbracht hadden de oorlog op miraculeuze wijze overleefd. Ze waren Hitler en zijn kwaadaardige praktijken te slim af geweest.

Ondanks haar leeftijd en haar verslechterende gezondheid bleef Mindla tot het einde scherp. In de vele uren die we samen doorbrachten kon ze haar levensverhaal verrassend gedetailleerd beschrijven. Maar toen ze in 2015 op haar 96ste overleed, bleef ik met veel onuitgesproken zaken en onbeantwoorde vragen achter. Zo begon mijn jarenlange zoektocht naar de puzzelstukjes van haar leven en dat van Pop Horowitz.

Veel documenten en gegevens van de meest gekoesterde momenten van het leven – geboortes, sterfgevallen en huwelijken – zijn verloren gegaan, kapot gebombardeerd of verbrand. Daarom ben ik de genealogen, historici, academici en vrijwilligers die mij met hun tijd en expertise hebben geholpen ontzettend dankbaar. In het bijzonder Krystyna Duszniak, die met haar onnavolgbare kennis en connecties materiaal heeft weten te vinden dat niet alleen Mindla’s herinneringen heeft bevestigd maar ons ook heeft geholpen een verloren familie terug te vinden.

Doordat ik niet de luxe heb gehad om Pop te interviewen – hij overleed in 1989 – moest ik het doen met de gesprekken met Mindla en andere familieleden, met name de kleinkinderen waar hij zo dol op was, en met de foto's van en interviews met zijn voormalige televisiecollega's bij *The Tarax Show* op GTV-9 in Australië. Ik ben vooral de fantastische Ron Blaskett heel dankbaar dat hij zijn herinneringen aan Pop met me wilde delen voordat hij in 2018 overleed. Adieu, Ron.

Sommige dialogen zijn gebaseerd op de herinneringen van anderen.

Pop Horowitz, officieel Moshe Baruch Horowitz, was in de verschillende fases van zijn leven onder heel veel andere namen bekend: Moses, Kubush de Clown, Kubush Armondo, Sloppo de Clown, Zaydee en Kubush. Voor de continuïteit en de leesbaarheid heb ik ervoor gekozen om hem in het boek Kubush te noemen. Dat was ook de naam die Nanna gebruikte.

Ik hoop dat je dit verhaal leest in de sfeer die ik heb willen neerzetten. Het is geen geschiedkundige tekst en het is niet bedoeld als een wetenschappelijk document over de Holocaust; het is gewoon het verhaal van één vrouw, van één familie, verteld vanuit hun perspectief. Ik heb er alles aan gedaan om de informatie zo goed mogelijk te verifiëren.

Hitler heeft zijn best gedaan om een heel volk van zijn bestaan, geschiedenis en kracht te beroven. Zes miljoen Joodse mannen, vrouwen en kinderen werden tijdens het naziregime in de Tweede Wereldoorlog vermoord.

Het is onmogelijk te bevatten.

Uiteindelijk heeft Hitler gefaald. Waarom? Omdat we deze mensen niet zijn vergeten. Stuk voor stuk, beetje bij beetje, verhaal na verhaal, jaar na jaar worden de levens van de slachtoffers en overlevenden van de Holocaust en hun plaats in de maat-

schappij herschreven en herinnerd. De flarden van hun leven worden weer bij elkaar gevoegd, erkend, begrepen en gewaardeerd.

Deze zielen zijn misschien verloren gegaan, maar er wordt nog steeds van ze gehouden, ze worden nog steeds gekoesterd, nog steeds besproken. We zullen hun verleden blijven eren en hun verhalen zullen de brandstof voor onze toekomst zijn.

We zullen nooit vergeten.

DEEL I

Voor de oorlog

1

Warschau, winter 1936

Mindla trekt haar handschoen uit en rommelt in haar tas terwijl ze door de Stawkistraat loopt.

Haar vingers, dik en gevoelloos na het urenlange werken op de wispelturige naaimachines, graaien onhandig in haar tas op zoek naar haar sleutel.

Ze slaat de hoek om naar haar huis, maar ze is zo afgeleid dat ze de losse straatsteen niet ziet. Haar hak blijft haken, waardoor ze met een enorme smak in de goot terechtkomt. Als een hoopje ellende blijft ze een paar tellen verdwaasd voor zich uit zitten staren voordat ze zich weet te herpakken. Tranen wellen op in haar ogen, maar ze krijgt niet de kans ze weg te vegen. De ijzige wind vanaf de Weichsel waait ze uit haar gezicht.

‘Verdorie,’ zegt ze, terwijl ze een vinger in een gat in haar versleten wollen maillot steekt. Die is al zo vaak opgelapt dat hij meer op een verzameling draden lijkt.

Ze heeft pijn in haar enkel.

Haar huis, op de Muranowskastraat nummer 17, ziet ze aan de overkant van het plein al liggen. Ze stelt zich voor hoe haar huisbaas, meneer Landau, behaaglijk in zijn appartement op de begane grond zit. Opeens verlangt ze hevig naar huis en naar de warmte van haar moeders keuken. Ze ziet mama voor zich die bloem over de tafel strooit en het deeg voor de challe uitrolt, ter-

wijl de koolresten in de kachel zorgen voor de juiste temperatuur om het brood te laten rijzen.

Ze is zo in gedachten verzonken dat ze de vreemdeling niet hoort aankomen.

‘Wat doet u hierbuiten? Het is niet veilig,’ klinkt zijn stem. Ze schrikt op uit haar mijmeringen. ‘Gaat het wel?’

Ze moet haar hoofd in haar nek leggen om het gezicht van de lange man te kunnen zien die zijn arm naar haar heeft uitgestoken.

Mindla pakt zijn hand en hij helpt haar voorzichtig van de koude straatstenen overeind. ‘Laat mij u thuisbrengen,’ zegt hij vastberaden. Hij maakt zijn sjaal los en geeft hem aan haar.

Ze is blij dat ze de zachte warme wol om haar hals kan slaan. Terwijl ze over de tramrails strompelt, praten ze over de winter die op komst is. Hij vraagt waar ze werkt. Mindla twijfelt even, maar zegt dan alleen: ‘De leerlooierij.’ Ze vertelt er niet bij dat ze daar al werkt sinds haar veertiende, toen ze van school af mocht, of hoe zwaar het smerige stinkende werk is: de lange dagen van het drogen, oprekken, kleuren en verven van de dierenhuiden. De leerlooierij is de grootste leverancier van zadels en lederwaren voor het Poolse leger. Met de constante oorlogsdreiging gaan de zaken erg goed.

Door het lopen gaat het steeds beter met haar enkel en met elke stap voelt ze zich weer sterker worden.

Het zachte licht uit het appartement van meneer Landau geeft haar de kans om een glimp van het gezicht van de vreemdeling op te vangen. Hij is verrassend jong voor iemand die zo goed gekleed is, waarschijnlijk ergens halverwege de twintig. Een rode zijden zakdoek steekt uit het borstzakje van zijn colbert. Zijn pak geeft hem het voorkomen van een veel oudere zakenman, maar zijn grote blauwe ogen twinkelen als die van een ondeugend kind.

‘Ik heet Kubush Horowitz,’ zegt hij als ze voor haar deur staan.
‘En u bent?’

‘Mindla. Mindla Levin,’ zegt ze met gebogen hoofd.

‘Nou, juffrouw Levin, u bent veilig thuis.’

‘Dank u, Kubush. Dat was heel aardig van u.’

Ze geeft hem zijn sjaal terug en hij tikt tegen zijn hoed en loopt weg. Net zo snel verdwenen als hij kwam.

‘Je bent laat, Mindla,’ zegt Chana terwijl ze een wenkbrauw optrekt. ‘Schiet op en ga zitten.’

‘Sorry mama,’ antwoordt Mindla. Ze trekt haar jurk over het gat in haar maillot.

Alle ogen zijn op de tiener gericht als ze zich onhandig tussen haar zussen Jadzia en Sonia in wurmt en haar plek aan de tafel inneemt. Om de blik van haar vader te ontwijken houdt ze haar hoofd gebogen. Met haar vlekkerige vingers draait ze onzichtbare cirkels om de donkere houten knoesten die door haar moeders versleten witte tafelkleed steken.

Ze zitten op een lange houten bank aan de tafel en de oude grenen plank kreunt bijna onder het gewicht dat hij moet dragen. Sinds Eva’s echtgenoot Laloshe bij hen is komen wonen zijn ze met z’n elven en moeten ze vechten om wat elleboogruimte aan de tafel in de keuken van Chana Levin.

Mindla ziet hoe haar moeder de baby op haar heup aan Eva overhandigt.

Haar vroegtijdig grijze haar is opgestoken in een knot, waardoor haar hele gezicht door de kaarsen wordt verlicht. Het is niet de eerste keer dat Mindla de ziekelijke donkere kringen onder haar moeders ogen ziet. Ze neemt zich stilletjes voor om nooit meer te laat voor het eten te komen.

2

Het donker zit Mindla op de hielen als ze zich over de klinkers van de Muranowskastraat van de fabriek naar huis haast, maar dit keer let ze goed op waar ze loopt.

‘Er is een brief voor je, Mindla,’ zegt meneer Landau als ze door de voordeur naar binnen stormt. Meneer Landau heeft veel van zijn huurders in dienst van zijn leerfabriek. Hij is een aardige man die regelmatig een oogje toeknijpt wanneer de huur te laat betaald wordt als men krap bij kas zit. ‘Persoonlijk afgeleverd...’ Hij grijnst.

Ze gaat ervan uit dat de brief voor haar vader is, want zij krijgt nooit post. Maar haar oog valt direct op haar naam in een prachtig schuin handschrift. Ze blijft staan. Haar vingers, bruin verkleurd door een dag werken in de leerlooierij, hebben moeite om de crèmekleurige fluweelzachte envelop snel te openen.

Beste juffrouw Levin,

Ik hoop dat uw enkel aan de beterende hand is. Zou u mij morgenavond willen vergezellen naar een uitvoering van het Staniewski-circus? In dat geval zie ik u om zeven uur ’s avonds. Als ik u niet aantref in de straat waar we elkaar voor het eerst hebben ontmoet, ga ik ervan uit dat u niet met mij mee wilt.

*Met vriendelijke groet,
Dhr. Kubush Horowitz*

De knappe vreemdeling.

Ze steekt de kostbare brief zorgvuldig terug in de envelop en houdt hem dicht tegen haar bonzende hart terwijl ze de krakende houten trap op rent.

‘Dank u, meneer Landau,’ zingt Mindla, terwijl ze twee treden tegelijk neemt.

‘Alweer, Mindla?’ zegt Chana ongeduldig. Twee kaarsen verlichten het feestmaal waarvoor haar moeder de hele dag in de keuken heeft gestaan, en als Mindla de heerlijke geur van de warme challe ruikt voelt ze zich nog schuldiger over haar late thuiskomst. Als ze gaat zitten, ruikt ze ook de verse rozemarijn waarmee de tafel is versierd. Chana steekt haar handen uit en zwaait ermee over de kaarsen. Daarna bedekt ze haar ogen en zingt met haar honingzoete stem het vertrouwde Kidoesj-gebed: *‘Vah’hi erev vay’hi bo-ker yom hashishi.’*

De sjabbat is begonnen.

Shmuel en Chana Levin zijn niet heel erg religieus, maar tradities vinden ze belangrijk. Hoewel de voorraadkasten steeds leger worden slaagt Chana er telkens weer in om de tafel met sjabbat vol te zetten. Ze is huisvrouw en Mindla kent haar moeder alleen maar zwanger, of met een baby op haar heup. Als eerste kwam Eva in 1916, kort daarna Jadzia, en ongeveer een jaar later Mindla in 1919. Toen Sonia in 1921 werd geboren had Chana vier dochters onder de vijf jaar. Shmuels wens voor een zoon werd in 1922 vervuld met de geboorte van Yakov, en daarna werden ze nog gezegend met Menachem en Minya. Als laatste, dat hoopten ze althans, kwam baby Shara.

Mindla voelt zich schuldig dat haar moeder altijd bezig is met koken, schoonmaken, wassen, en voor anderen zorgen; op het vuur suddert steevast een pan, en in een gegalvaniseerde ijzeren

emmer onder het aanrecht staan altijd luiers te weken. Maar ze vindt het heerlijk om haar moeder in de keuken aan het werk te zien, als een dirigent die een weerbarstig en vaak armzalig orkest begeleidt. Als Chana op dreef is, kan ze elke hoek van de keuken laten zingen. Het geknetter van de op kolen gestookte oven, pannen op het vuur, het ritmische bonzen van deeg dat op het werkblad wordt uitgerold en gekneed: één keer per week weet ze dit allemaal in een heerlijk sjabbat-crescendo te laten uitmonden.

Mindla houdt vooral van het Joodse nieuwjaar. Dan nodigt Chana alle meisjes in haar keuken uit om kichel-koekjes te bakken, die meteen smelten op hun tong als ze ze uit de oven hebben gegraaid.

Chana's keuken voorziet in meer behoeftes dan alleen eten. Haar grenen werkblad fungeert ook als een soort preekstoel: haar levenslessen, wijsheden en tradities, haar verhalen en haar ervaringen voegt zij als extra ingrediënten aan haar rijkgevulde soepen en challes toe.

Vanavond is Chana's tafel een plek van aanbidding. Mindla gluurt naar haar vader, die vol bewondering naar haar moeder kijkt terwijl ze de zegeningen opzegt. Shmuel is een hardwerkende schoenmaker die net de eindjes aan elkaar weet te knopen. Met een beetje spuug en schoensmeer en de leerrestjes uit de fabriek van meneer Landau kan hij een oud paar schoenen weer als nieuw maken. Hij is heel erg goed in zijn vak; de burens noemen hem een 'kunstenaar'. Ze brengen hem schoenen die hun beste tijd hebben gehad, maar Shmuel laat zijn toverkunsten er dag en nacht op los zodat hun dankbare eigenaren er weer een tijdje mee vooruit kunnen. Het repareren van oude schoenen betaalt alleen niet zo goed; zeker niet genoeg om comfortabel van te leven met al die extra monden die de Levins moe-

ten voeden. Shmuels klanten zijn ook heel arm, en hij wil vaak geen geld hebben voor zijn werk. Hij realiseert zich dat zo'n paar schoenen het enige paar kan zijn dat een wanhopige man heeft om mee naar zijn werk en naar de markt te gaan om zijn gezin van eten te voorzien. Hoe kan hij geld van zo iemand vragen? Soms wordt hij betaald met een brood of een paar eieren, en op een heel goede dag misschien met boter of een kip. Mindla is trots op haar vader en zeurt nooit als haar salaris voor de zoveelste keer wordt gebruikt om de huur aan meneer Landau mee te betalen.

Als haar moeder haar handen voor haar ogen weghaalt en naar de kaarsen kijkt om het ritueel te volbrengen, vraagt Mindla zich af hoeveel gezinnen in dit gebouw hetzelfde aan het doen zijn. Er wonen honderdtien gezinnen op Muranowskastraat 17, in het noordelijkste puntje van de Joodse wijk in Warschau. Gebouwen met vier of vijf verdiepingen staan tegenover elkaar rond een plein dat gebruikt wordt voor bijeenkomsten, markten en vertier. Trams en rijtuigen vervoeren mensen door het hart van de wijk. Er wonen veel grote gezinnen zoals de Levins, en Mindla gokt dat er zo'n zeven- à achthonderd mensen boven en onder hen wonen.

Jadzia's huwelijk zal nog een gezicht aan de sjabbat-tafel toevoegen, maar Jadzia is van plan om na de bruiloft, in tegenstelling tot Eva en Laloshe die nog steeds op de Muranowskastraat wonen, bij haar verloofde Avraham Ksiazenicer in te trekken. Godzijdank.

Als de meisjes later op de avond naar bed gaan, vertelt Mindla Jadzia en Eva in vertrouwen over haar knappe vreemdeling en zijn uitnodiging. Ze sperren hun ogen wijd open als ze de brief zien die Mindla onder haar kussen vandaan trekt.

‘Ik heb nog nooit zulk mooi papier gezien,’ zegt Jadzia terwijl ze met haar duim over de dikke kaart strijkt.

Mindla’s huwelijk zal net als alle andere huwelijken in de familie Levin door haar vader worden gearrangeerd, op een door hem gekozen moment, met een door hem uitgekozen bruidegom. Dat zijn dochter een onbekende man heeft ontmoet en ook nog met hem mee zou gaan naar het circus is ondenkbaar.

‘Je moet gaan, Mindla!’ fluistert Jadzia terwijl ze opgewonden in haar zusters hand knijpt.

‘Stel je eens voor – het circus! Wat een feest. Wij zullen je helpen.’

Die nacht kan Mindla nauwelijks slapen. Tijdens het ontbijt bekokstooft ze met haar zussen een plan.

‘Mama, ik denk dat het leuk voor Mindla zou zijn om met mij en Laloshe mee te gaan eten vanavond,’ zegt Eva terloops terwijl haar moeder bezig is in de keuken. ‘Zijn vader is jarig en de rabbi komt ook.’

‘Het is goed voor haar om wat meer met andere volwassenen om te gaan,’ voegt Jadzia eraan toe. Ze knikt naar de groezelige gezichtjes van haar drie jongste broertjes en zusjes, die in een rij staan te wachten op hun pap.

Chana zet de kommen met een ondoorgrondelijke blik op tafel. Uiteindelijk knikt ze. ‘Maar breng haar niet te laat thuis,’ waarschuwt ze.

Het laatste licht verdwijnt als het gezin zich die zaterdagavond weer rond de tafel verzamelt en Shmuel de havdala uitspreekt om het einde van de sjabbat te markeren. Hij heft een beker met wijn en spreekt zijn zegeningen uit. Daarna steekt hij zijn vingers uit naar de brandende kaars en laat hij het kaarslicht op zijn huid schijnen. Hij geeft aan dat iedereen aan tafel zijn voorbeeld moet

volgen. Als kind vond Mindla deze ceremonie geweldig, maar nu lijken haar handen wel oranje als ze ze bij het kaarslicht houdt. Ze schaamt zich.

Mindla houdt één oog op de klok en het andere op papa gericht. Ze kan niet wachten tot ze mag vertrekken. Ze is bang dat ze niet op tijd zal zijn voor Kubush en dat hij niet op haar zal wachten.

Eva en Jadzia zijn net zo opgewonden als Mindla. Eva stond erop dat Mindla haar prachtige donkerblauwe zijden jurk zou aantrekken, die Chana voor Eva's verloving had gemaakt. Jadzia heeft Mindla's haar met haarspelden zo opgestoken dat haar lange kastanjebruine lokken elegant op haar schouders rusten. Mindla heeft haar lippen in een perfecte boog gestift, prachtig karmijnrood.

Nu barst ze bijna uit elkaar van opwinding en elke minuut voelt als een eeuwigheid.

Met een nip van de gezegende wijn verklaart Shmuel de sjabbat voorbij en de meisjes kunnen vertrekken. Ze doen hun best om geen argwaan te wekken door iedereen kalm gedag te zeggen, maar nog geen minuut later staan ze buiten.

Eva steekt haar arm door die van Mindla en ze lopen nonchalant over straat, langs hun appartementengebouw en weg van de nieuwsgierige blikken, naar Kubush die net de hoek om komt.

Kubush Horowitz is nog knapper dan Mindla zich herinnert. De azuurblauwe zakdoek met stippen die uit zijn borstzakje steekt kleurt mooi bij zijn ogen. Hij heeft de wollen sjaal die hij twee dagen geleden om haar heen had geslagen om zijn nek.

'Eva, dit is Kubush,' zegt Mindla ter introductie.

Eva glimlacht en schudt Kubush' hand. Hij geeft een tikje tegen zijn hoed.

‘Ik zie je vanavond om tien uur voor het koffiehuis,’ instrueert Eva haar jongere zusje, ‘en geen minuut later, Mindla, anders sta je er alleen voor.’

Eerste druk november 2021

Oorspronkelijke titel *The Freedom Circus*

Oorspronkelijke uitgever Penguin Random House Australia Pty Ltd.

This edition published by arrangement with Penguin Random House Australia Pty Ltd.

Copyright © 2020, Sue Smethurst

The moral right of the author of this work has been asserted in accordance with the Copyright, Designs and Patents Act 1988

Copyright © 2021 voor deze uitgave Uitgeverij De Fontein, Utrecht

Vertaling Vanja Walsmit en Janne-Meije van Rijn

Omslagontwerp Jan de Weijer Design op basis van een ontwerp van Adam

Laszczuk/Penguin Random House Australia

Omslagbeeld Straat © Alamy Stock Photo/Photo 12; mensen © Shutterstock/

Halinskyi Maksym; ballon © Shutterstock/Cryptographer

Foto's binnenkant omslag: voorin: Polish National Archives / szukajwarchiwach.pl

(ingekleurd door Marina Amaral); achterin: linksboven: collectie auteur;

linksmidden: Polish National Archives / szukajwarchiwach.pl; linksonder en

beide foto's rechts: collectie auteur

Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best

ISBN 978 90 261 5657 1

ISBN e-book 978 90 261 5658 8

NUR 320/402

www.uitgeverijdefontein.nl

Uitgeverij De Fontein vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch, door geluidsopname- of weergaveapparatuur, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.